

LIETUVOS ISTORIJOS INSTITUTAS

LIETUVOS
ISTORIJOS
METRAŠTIS
2024 metai

1

Lietuvos istorijos institutas
Vilnius 2024

Žurnalo leidybą finansavo
LIETUVOS MOKSLO TARYBA
PAGAL VALSTYBINĘ LITUANISTINIŲ TYRIMŲ IR SKLAIDOS
2016–2024 METŲ PROGRAMĄ
Projekto finansavimo sutartis Nr. S-LIP-22-32

Redakcinė kolegija / Editorial Board / Redaktion:

Egidijus ALEKSANDRAVIČIUS
Vytauto Didžiojo universitetas, Lietuva /
Vytautas Magnus University, Lithuania

Krzysztof BUCHOWSKI
Balstogės universitetas, Lenkija /
University of Białystok, Poland

Jan JURKIEWICZ
Adomo Mickevičiaus universitetas Poznanėje, Lenkija /
Adam Mickiewicz University, Poznań, Poland

Tomasz KEMPA
Mikalojaus Koperniko universitetas Torunėje, Lenkija /
Nicolaus Copernicus University in Toruń, Poland

Česlovas LAURINAVIČIUS
Lietuvos istorijos institutas, Lietuva /
Lithuanian Institute of History, Lithuania

Vėjas G. LIULEVIČIUS
Tenesio universitetas Noksvilyje, JAV /
University of Tennessee, Knoxville, USA

Bernadetta MANYŚ
Adomo Mickevičiaus universitetas Poznanėje, Lenkija /
Adam Mickiewicz University, Poznań, Poland

Jolita MULEVIČIŪTĖ
Lietuvos kultūros tyrimų institutas, Lietuva /
Lithuanian Culture Research Institute, Lithuania

Mathias NIENDORF
Greifšvaldo universitetas, Vokietija /
University of Greifswald, Germany

Rimvydas PETRAUSKAS
Vilniaus universitetas, Lietuva /
Vilnius University, Lithuania

Jolita SARCEVIČIENĖ (atsakingoji sekretorė / Executive Secretary)
Lietuvos istorijos institutas, Lietuva /
Lithuanian Institute of History, Lithuania

Vladas SIRUTAVIČIUS
Lietuvos istorijos institutas, Lietuva /
Lithuanian Institute of History, Lithuania

Gintautas SLIESORIŪNAS (pirmininkas / Editor-in-Chief)
Lietuvos istorijos institutas, Lietuva /
Lithuanian Institute of History, Lithuania

Darius STALIŪNAS
Lietuvos istorijos institutas, Lietuva /
Lithuanian Institute of History, Lithuania

Saulius SUŽIEDĖLIS
Milersvilio universitetas, JAV /
Millersville University, USA

Mindaugas ŠAPOKA (pirmininko pavaduotojas / Deputy Editor-in-Chief)
Lietuvos istorijos institutas, Lietuva /
Lithuanian Institute of History, Lithuania

Joachim TAUBER
Šiaurės Rytų institutas Liuneburge, Vokietija /
Nordost Institut in Lüneburg, Germany

Theodore R. WEEKS
Pietų Iliojaus universitetas Karbondeilyje, JAV /
Southern Illinois University, Carbondale, Ill., USA

Andrzej ZAKRZEWSKI
Varšuvos universitetas, Lenkija /
University of Warsaw, Poland

Registruota duomenų bazė:
Articles appearing in this journal are abstracted and indexed in:
HISTORICAL ABSTRACTS. AMERICA: HISTORY AND LIFE
EBSCO Publishing. Lituanistika

Recenzuojamas mokslo žurnalas, leidžiamas nuo 1971 m. Per metus išeina 1 tomas (2 numeriai)
Elektroninę straipsnių versiją pdf formatu galima rasti internetinėje svetainėje:
<https://www.istorija.lt/leidiniai/mokslo-zurnalai-ir-testiniai-leidiniai/lietuvos-istorijos-metrastis/672>

ISSN 0202-3342
e-ISSN 2538-6549

© Lietuvos istorijos institutas, 2024
© Straipsnių autoriai, 2024

Gabriela Wąs. **Malżeństwo w czasach reformacji: Malżeńskie normy prawne i sądownictwo malżeńskie w XVI wieku w świetle dokumentów z ksiągęcych archiwów brzeskiego i legnickiego**. Kraków: Wydawnictwo Księgarnia Akademicka, 2023. 340 s. ISBN 978-83-8138-916-7

XX a. antroje pusėje Europoje susidūrus feminizmo judėjimui ir prancūzų Analų mokyklos trečiosios kartos atstovų idėjoms, pagaliau atsigręžta į moters istoriją. Ilgo laiko trukmėje (pranc. *longue durée*) ieškota moters, o kartu ir santuokos bei šeimos istorijos, kuri iš pradžių įgavo pavidalą¹, vėliau ir turinį². Antai, 1980 m. Prancūzijoje pasirodė Régine Pernoud veikalas „Moteris katedrų laikais“³. Jame autorė kėlė tikslą tirti moters padėtį ir vaidmenį Europos (daugiausia Prancūzijos) viduramžių visuomenėje. Pasirinkta užduotis buvo sudėtinga: knygoje moters padėtis nagrinėta įvairiais aspektais, o chronologinės ribos apėmė net tūkstantį metų.

Prabėgus beveik pusšimčiui metų nuo R. Pernoud knygos pasirodymo, perfrazuodama minėto veikalo pavadinimą (p. 24–25)⁴, lenkų istorikė Gabriela Wąs išleido monografiją apie santuoką reformacijos laikais. Profesorė, habilituota istorijos mokslų daktarė jau kelis dešimtmečius tyrinėja Silezijos regiono (dab. Lenkija ir Čekija) istoriją XIII–XVII a. Kitaip nei R. Pernoud, G. Wąs pasirinko tirti konkrečias problemas ir apsibrėžė geografinės ribas, kas iš dalies ir užfiksuota monografijos pavadinime, o darbo įvade šie aspektai aptariami išsamiau. Jį skaitant aiškėja, kaip sumaniai mokslininkė susiejo tyrimo problemą, tikslus ir geografiją. Silezijoje ir tuo metu susiskaldžiusiose Legnicos, Bžego ir Volovo kunigaikštystėse jau XVI a. 3 deš. diegtos reformacijos idėjos (p. 13). Nors šis procesas istoriografijoje tirtas, ligi šiol nebuvo nagrinėti pokyčiai, susiję būtent su

¹ Ph. Ariès, *L'Enfant et la vie familiale sous l'Ancien Régime*, Paris, 1960.

² G. Duby, *Medieval Marriage. Two Models from Twelfth-Century France*, Baltimore and London, 1978.

³ R. Pernoud, *La Femme au temps des cathédrales*. Paris, 1980. Monografija išversta į lietuvių kalbą: ta pati, *Moteris katedrų laikais*, Vilnius, 2007.

⁴ R. Pernoud, *Kobieta w czasach katedr*, Warszawa, 1990.

santuokos institutu (p. 21). O jie apėmė tiek visą teisės normų sistemą, reguliavusią santuokos sudarymo ir nutraukimo (ne anulavimo!) procesą, tiek plėtė kunigaikščio teismo kompetencijų ribas. Todėl autorė monografijoje išsikėlė kelis tikslus: 1) tirti „naująsias“ santuokos instituto normas, kurios įsitvirtino Silezijos kunigaikštystėse XVI a. antrojoje pusėje; 2) nustatyti, kokiam – kunigaikščio ar bažnytiniam – teisme spjstos bylos dėl santuokos; 3) išanalizuoti santuokos instituto sampratą ir visuomenės nuomonę įvairiais santuokos klausimais (p. 18–19).

Monografijoje trumpai aptartos chronologinės darbo ribos ir paaiškinta, kodėl pasirinkta tirti būtent XVI a. antrąją pusę. Pasak autorės, būtent šiuo laikotarpiu Silezijos kunigaikštystėse vyko santuokos instituto normų transformacija ir reikšmingiausi pokyčiai teismų praktikoje. Kita vertus, G. Wąs pabrėžė, kad tyrimo chronologines ribas taip pat nustatė atsižvelgusi į analizuotų šaltinių – bylų dėl santuokos, chronologiją. Šiuos šaltinius verta aptarti kiek išsamiau, nes ir autorė tekste (net išvadose) ne kartą pažymėjo jų svarbą (p. 20, 186, 310–311), o monografijoje analizuojamus klausimus diktavo šaltinių turinys ir juose glūdinčios problemos (p. 20). Kalbama apie Vroclavo valstybiniame archyve (*Archiwum Państwowe we Wrocławiu*) Bžego kunigaikštystės (*Księstwo Brzeskie*) fonde saugomas, iki šiol istoriografijoje neanalizuotas „bažnytines bylas“ (*sprawy kościelne*). Autorės teigimu, nėra visai tikslu šaltinius vadinti vien bažnytiniais, nors jie ir susiję su reformatų Bažnyčios teismų veikla Silezijos kunigaikštystėse. Didžiąją dalį šaltinių sudarė skundai (*supliki*) kunigaikščiui dėl bažnytinio teismo sprendimo bylose, susijusiose su santuoka (p. 15). Be jų, minėtame fonde autorė rado Bažnyčios atstovų pareiškimų (*sprawozdania duchownych*) ir kunigaikščio paskirtų seniūnų pranešimų (*relacje starostów*), kuriuose taip pat minėtos įvairios santuokos instituto problemos. Kartu monografijoje autorė analizavo ir normatyvinius šaltinius (kunigaikščių įsakus, bažnyčių ordinacijas), kurie buvo skirti naujos bažnytinės struktūros kūrimui jau minėtose Silezijos kunigaikštystėse.

Knygą sudaro dvi dalys. Pirmoji dalis, „Santuokos ir jos teisenos reformų šaltiniai bei bažnytinė organizacija Legnicos, Bžego ir Volovo kunigaikštystėse XVI amžiuje“, suskirstyta į tris skyrius, kuriuose analizuoti įvairūs normatyviniai teisės šaltiniai, kūrę, o vėliau transformavę santuokos institutą Silezijoje. Ši dalis prasideda skyriumi, pačios autorės sutrumpintai vadinamu „Santuoka reformose“. Jame vystomos kelios pagrindinės temos. Pirma, teigiama, kad visos svarbiausios santuoką palietusios krikščioniškosios reformos vyko XV a. – XVI a. pirmojoje pusėje – autorė mato humanizmo ir reformacijos (liuteronybės, kalvinizmo) ryšį ir įtaką keičiant santuokos institutą. Antra, šiame skyriuje analizuotos santuokos institutą reguliavusios normos ir jų šaltiniai: romėnų teisė, Šv. Raštas, šventųjų mokymai, visuotinių Bažnyčios susirinkimų (Laterano IV, Tridento) nutarimai. Tokiu būdu paaiškėjo, kad bažnytinės teisės normos buvo nevienareikšmiškos sprendžiant įvairius santuokos instituto klausimus. Pavyzdžiui, aptartas slaptų santuo-

kų (lot. *matrimonium clandestinum*) reiškiny, kurį sąlygojo sprendimas labiau paisyti tuoktis ketinančių valios, o ne reikalauti viešumo ir tėvų leidimo (p. 35, 42–43). Tai leido išryškinti svarbiausias bažnytinės teisės spragas santuokos instituto normose.

Toliau autorė analizavo Martyno Liuterio tekstus (laiškus), kuriuose reformacijos pradininkas pasisakė apie santuoką. Keista, kad šiame skyriuje pasirinkta šaltinius analizuoti chronologiniu principu, nors juose atsikartojo tokios pačios idėjos, tiesa, vėliau (1529–1530) kiek papildytos. Vienintelis esminis skirtumas yra tas, kad M. Liuteris iš pradžių (1519) neneigė santuokos kaip sakramento ir tą padarė kiek vėliau, 1520 m. (p. 61 ir 67). M. Liuteris daugiausia pasisakė prieš slaptas santuokas ir teigė, kad tėvų suteiktas leidimas yra lygiai toks pats svarbus kaip ir laisva besituokiančiųjų valia. Plačiai aptarta ir M. Liuterio idėja tapatinti sužadėtuves ir santuokos sudarymą (p. 93–94). Reformacijos pradininkas kritikavo ir kitas teisėtos santuokos sudarymo sąlygas ir kliūtis, nes jų XVI a. pirmoje pusėje buvo suskaičiuojama net 18. Dalį M. Liuteris atmetė, kitas kiek pakeitė: leido tuoktis trečio ir ketvirto (kartais minima, kad ir antro) laipsnio kraujo bei dvasios giminaičiams (p. 68–69) bei teigė, kad skirtingų religijų atstovai bei nusikaltėliai turi teisę sudaryti santuoką. Išsamiai M. Liuteris savo tekstuose nagrinėjo santuokos nutraukimo problemą ir skyrė santuokos anuliavimą nuo skyrybų, o šias leido nustačius svetimavimą ir impotenciją (p. 81, 101). Šios idėjos tapo pamatinėmis reformacijoje ir kūrė naują santuokos instituto koncepciją. Vis dėlto šiame skyriuje autorė išryškino ir kitą M. Liuterio mintį, esą santuoka yra „pasaulietinis reikalas“, todėl turėtų būti reguliuojamas pasaulietinių valdovų (p. 90). Ši M. Liuterio idėja autorei buvo svarbi toliau analizuojant kunigaikščio (kunigaikščių) ir naujos Bažnyčios struktūros santykį Silezijoje.

Trečiajame pirmosios dalies skyriuje autorė nagrinėjo XVI a. Silezijos kunigaikštysčių (bažnytinės ir pasaulietinės) teisės sistemą, kurioje spęstos bylos dėl santuokos. Autorė išsikėlė dvi užduotis: išsiaiškinti, kokioje instancijoje ir kieno kompetencijoje nagrinėtos bylos dėl santuokos, bei nustatyti, ar kunigaikščių išduotuose aktuose minėtos santuokos instituto normos, o jei taip – ką jos reguliavo. Atsakymų į šiuos keblius klausimus ieškota istoriografijoje, tačiau ten rasta tik bendros informacijos apie reformacijos įsitvirtinimą bei naujos Bažnytinės struktūros steigimą Silezijoje (p. 109–110). Čia pristatytos ir Silezijos politinės dramos: trijų susiskaldžiusių kunigaikštysčių (Legnicos, Bžego ir Volovo) ir jų valdovų – Silezijos Piastų valdymo istorija (p. 111–113). Šios informacijos reikia norint geriau suvokti XVI a. Silezijos politines ir visuomenines realijas, tačiau skaitant minėti duomenys atrodo pertekliniai ir nutolę nuo pagrindinės skyriaus idėjos. Galbūt tokių sprendimą lėmė ir sporadiška šiame skyriuje nagrinėtų šaltinių – kunigaikščių įsakų ir ordinacijų medžiaga. Joje labai menkai užsimenama apie santuokos institutą, normas ir teismus, kuriuose tokios bylos turėtų būti sprendžiamos. Kai kurių šaltinių frazės leidžia numanyti, jog bylos dėl santuokos priklausė Bažnyčiai, o jos veiklą reguliavo kunigaikštis (p. 130, 137).

Vis dėlto čia autorė galėjo palyginti, ką minėti šaltiniai fiksavo santuokos instituto atžvilgiu: reformacijos idėjas ar tik bendras krikščioniškosios visuomenės normas?

Antroji knygos dalis „Santuokos normos, teisinės instancijos ir bylos Legnicos, Bžego ir Volovo kunigaikštystėse XVI amžiuje“ skirta XVI a. antrosios pusės skundų kunigaikščiui dėl santuokos Silezijos kunigaikštystėse analizei. Aštuoniuose skyriuose analizuotos įvairios santuokos sudarymo ir nutraukimo problemos, kurias atskleidė tirti archyviniai šaltiniai. Bylų proceso dalyviai dažniausiai buvo valstiečiai, rečiau miestiečiai, o atvejų, susijusių su kilmingaisiais, vos keli. Tokią socialinę bylų dalyvių padėtį autorė komentavo vos du kartus – įvade (p. 19) ir išvadose (p. 305–306). Aiškėja, kad į kunigaikštį kreipdavosi jo pavaldiniai, t. y. valstiečiai ir miestiečiai, o kilmingųjų santuokos problemos nepateko į valdovo kompetencijų ribas.

Atskiruose antrosios dalies skyriuose aprašyti tėvų ir vaikų, vyrų, moterų bei giminės santykiai įvairiose konfliktinėse situacijose, kurių epicentre atsidūrė santuoka. Tiesa, verta pažymėti, kad beveik visos šios situacijos fiksavo teisėtos santuokos sudarymo problemas – įvairius sąlygų pažeidimus, todėl medžiaga iš dalies kartojosi. Antai, kunigaikščiui skundai rašyti dėl tėvams verčiant sudarytos santuokos (sk. II.1), tėvų atsisakymo duoti leidimą santuokai (sk. II.2, II.4), sudarytų artimo giminystės laipsnio santuokų (sk. II.5). Net keliuose skyriuose analizuota sužadėtuvių ir santuokos tapatinimo bei neištesėtų pažadų vesti merginą problema (sk. II.1, II.3, II.4, II.6). Tokie atvejai autorei leido nuosekliai stebėti XVI a. bažnytinių ir pasaulietinių teismų veiklą bei reformacijos teisinių normų funkcionavimą Silezijoje. Vis dėlto kai kurios autorės interpretacijos pasirodė netikslios. Pavyzdžiui, vienoje byloje dėl neištesėto pažado vesti nukentėjusioji Martha Kalart nesugebėjo pateikti įrodymų, kad turėjo lytinių santykių su atsakovu Petera Henselu. Teigta, jog mergina sutikusi su juo santykiuoti, vyrui pažadėjus ją vesti. Tačiau Henselis prieštaravo, esą tarp jų lytinių santykių nebuvo, nes jis „nepabaigė reikalo“ merginai šaukiant, kad ji smaugiama (p. 187–188). Autorė svarstė, kokių įrodymų byloje mergina galėjo pateikti, ir iš viso, ar suprato, kas yra seksualiniai santykiai ir nekaltybės praradimas (p. 206). Tokie svarstymai atrodo keisti, nes pasaulietinės ir bažnytinės teisės normos numatė procedūrą – kūno apžiūrą, po kurios paaiškėdavo, ar mergina vis dar nekalta⁵. Aišku, tokia „ekspertizė“ dažniau buvo skiriama sprendžiant išprievartavimo bylą, tačiau iš pradžių taip pat svarstyta, ar Marthos Kalart situacija nėra išprievartavimas (p. 197). Greičiausiai būtent tai, kad mergina buvo našlaitė, ir lėmė jos nestabilią teisinę padėtį (mergina taip ir nepateikė jokių įrodymų), sprendžiant užsitęsusių ir kelias instancijas apkeliavusių bylų.

Paskutiniuose dviejuose monografijos skyriuose (sk. II.7 ir II.8) nagrinėjamos kitos temos. Viename iš jų autorė analizavo skyrybų atvejus. Išaiškėjo dažniausios jų prie-

⁵C. Dunn, *Stolen Women in Medieval England. Rape, Abduction, and Adultery, 1100–1500*, Cambridge, 2013, p. 56.

žastys – vieno iš sutuoktinio pabėgimas ir neištikimybė. Pavyzdžiui, net keturiose bylose moterys paskelbtos „laisvomis“ nuo santuokos, nes iš savo pabėgusių vyrų žinių negavo daugiau nei penkerius ir net dešimt metų (p. 267). Kai kuriais atvejais žinota, kad pabėgęs sutuoktinis jau gyvena poroje su kita, o tai leido prašyti skyrybų dėl neištikimybės. Rečiau pasitaikiusios skyrybų priežastys buvo intymių santykių nebuvimas, vyro impotencija. Paskutiniame antrosios dalies skyriuje autorė analizavo kitas santuokos sudarymo ir gyvenimo santuokoje problemas, jau minėtas ankstesniuose skyriuose: svetimavimą, kelių vedybinių sutarčių sudarymą, duoto pažado susituokti netesėjimą. Nėra iki galo aišku, kodėl autorė nusprendė šias bylas įvardyti kaip „kriminalines“, nors anksčiau tokio turinio ir tipo bylas analizavo kitame kontekste.

Atskirai verta pažymėti, kad monografijoje neišvengta pasikartojimų. Antroje knygos dalyje, nagrinėjant įvairias santuokos sudarymo ir gyvenimo santuokoje problemas, autorė sugrįždavo prie su šiuo klausimu susijusių normų aptarimo (pavyzdžiui, p. 152–153, 176–177, 199–200, 213–215, 229–230, 261–263), nors tai jau daryta pirmojoje dalyje (ką autorė ir pati dažnai pažymi), todėl toks sprendimas atrodo ginčytinas. Autorė tyrime rėmėsi aktualia ir jau klasikine laikoma istoriografija, kurioje analizuotos bažnytinės santuokos institutą reguliavusios normos. Tačiau būtų buvę aktualu remtis ir naujesniais tyrimais, kuriuose analizuotos bylos dėl neteisėto santuokos sudarymo ir nutraukimo įvairiuose Europos šalių bažnytiniuose ir pasaulietiniuose teismuose – galbūt taip būtų pavykę išvengti pasikartojimų⁶.

Išvadose autorė pastebi, kad XVI a. antroje pusėje Silezijoje jau taikytos M. Liuterio idėjos (virtusios normomis) dėl santuokos. Kiek painiau sekėsi išsiaiškinti, kas ir kaip sprendė bylas dėl santuokos Silezijoje. Atrodo, kad tą darė ir pasaulietiniai (miestų, seniūnų, kunigaikščių), ir bažnytiniai (klebono, superintendentų, konsistorijų) teismai. Tiesa, kunigaikščio funkcijos šioje sistemoje buvo trys: 1) skirti superintendentus, kurie įėjo į konsistorijos sudėtį; 2) būti aukščiausia teismo instancija; 3) spręsti apeliacines bylas (p. 303). Tiesa, šias funkcijas kunigaikštis vykdė bendrai su dvasininkais, paskirdamas jiems pirmiau išnagrinėti bylą, o vėliau patvirtindamas jų sprendimą. Pats kunigaikštis byloje dalyvaujančių asmenų liudijimų nesiklausydavo ir įrodymų nenagrinėjo. Todėl, nors autorė to akivaizdžiai nepasako, atrodo, kad nepaisant kunigaikščio vaidmens sprendžiant bylas dėl santuokos, jis vis dėlto buvo priklausomas nuo sprendimų, kuriuos priėmė Bažnyčios atstovai, o pats jų savavališkai keisti negalėjo.

⁶Pavyzdžiui, 2022 m. pasirodė straipsnių rinkinys apie 1300–1800 m. Europoje besibylinėjusias moteris. Jos kėlė bylas dėl neteisėtų, be jų valios sudarytų santuokų, teismuose gynė savo teises į turta, žr. *Litigating Women. Gender and Justice in Europe, c. 1300–1800*, ed. by T. Phipps and D. Youngs, London–New York, 2022.

Baigiant reikia pastebėti, kad G. Wąs monografija – originalus, įdomus, išskirtinis ir svarus tyrimas, kuriame tyrinėjama historiografijoje mažiau pažinto Silezijos regiono teisės sistema ir santuokos instituto istorija. Autorė atskleidė, kaip analizuojant vieną objektą – santuoką, galima pasinerti į istoriškai nutolusį, bet savo realijomis ir išgyventais jausmais artimą pasaulį.

Andželika Š č e m e l i o v a
(Lietuvos istorijos institutas)